

Evaluating Jürgen Moltmann's Eschatology in Christian Theology

Saman Mahdevar¹, Mohammadreza Bayat²

Submitted:

2021/6/10

Accepted:

2021/9/15

Keywords:

Jürgen Moltmann, Eschatology, Christian theology, Suffering, Hope.

Abstract: During the twentieth century, the theological tradition of eschatology was adversely affected by the outcomes of World Wars and social and political catastrophes, according to Protestant Jürgen Moltmann. In his view, God the Father sent His Son to transform the current order of the world radically, but powerful enemies crucified Him. God, however, thwarted their plan with the resurrection of Christ. Using the New Testament as a basis, Moltmann supports taking into account the promised order for the world that would allow the Christian hope to be realized. The new order contains dimensions that are applicable to contemporary problems. Moltmann's eschatology is thus temporal, contextual, and inclusive. His eschatology has unique innovations in twentieth-century Christian theology, particularly in the way that he approaches the critique of traditional eschatology, the inclusion of hope, the social formulation of hope praxis, as well as the conceptualization of the future in his historical hope. Nevertheless, this eschatology is confronted with problems such as how psychological hope can be established, the inconsistency of his Pneumatology and the extraordinary nature of Christian hope, doubts about the methodological success of theological imagination, and ambiguity in the interaction between linear time and eternal time.

DOI: 10.30470/phm.2021.527636.1977

Homepage: phm.znu.ac.ir

1. M. A. of Philosophy of Religion, Department of Theology and Islamic Studies, University of Tehran, samanmahdevar@gmail.com.
2. Assistant Professor of Philosophy of Religion, Department of Theology and Islamic Studies, University of Tehran, (**Corresponding author**), mz.bayat@ut.ac.ir.

Introduction: Moltmann's life experience of the sufferings in the 20th century has profoundly affected his Christian response to suffering. During the World Wars and the rise of Nazism in Germany and its disastrous consequences, Christians misplaced faith in the promise of the Christian millennium in this world. (Moltmann, 1996) So, Christian theologians ought to rethink the doctrine of eschatology. First and foremost, Karl Barth and Rudolf Bultmann made significant contributions to this theological transformation from different perspectives. Barth aimed to reconstruct Christian teachings in all aspects of material life maximally. Bultmann, on the other hand, attempted to read religious concepts in terms of philosophical conception. However, Moltmann decided to offer a third eschatology that moves beyond the dichotomy of Barth and

Bultmann (Michaud, 1999). His argument is that earlier eschatologies cannot assist in realizing Christian hope because they do not account for the order governing the world and the suffering of contemporary man. Informed by post-WWII Jewish theology, Moltmann has concluded that he should adopt "hopeful theology" instead of "rational theology" in order to convert theology into a vision for "world change" (Chung, 2012). To him, the most fundamental answer of Christianity lies in "Christian hope" that relieves the suffering of human societies by relying on the doctrine of eschatology. Hence, Moltmann's theology is an "eschatological theology" (Moltmann, 1996).

Methodology: So far, no research has been done in Persian on Moltmann's later period of thought and his systematic eschatology. In light of this, we will attempt to provide a descriptive-

analytical study of his eschatology. This study focuses on his book "The Coming of God: Christian Eschatology."

Findings: Moltmann's eschatology formulates the responses of Christian theology of hope in terms of four levels of contemporary human suffering: i. "Divine eschatology," a belief in God's coming, follows a logic of reversing the history, of the future overcoming the present and the past. ii. "cosmic eschatology," the re-creation of the universe, is based on the material connection of the new and old worlds. iii. "political eschatology" is the extirpation of the domination of the powerful. iv. "personal eschatology," the hope of eternal life, involves the intertwining of life and death through the experience of the Holy Spirit. In summary, Moltmann's eschatology provides unparalleled shifts in the critique of traditional eschatology, the inclusion of hope, the social formulation of

the praxis, and the place of the notion of hope in history (Ibid.).

Discussion and Conclusion:

Moltmann's view faces significant challenges despite the above-mentioned advantages: i. In his view, it is impossible to understand God in this world because he is in the future and has not yet come. Therefore, Moltmann's theological hope cannot lead to the formation of true eschatological hope, and in this sense, Moltmann's eschatology precludes any systematic eschatology. This paradoxical position becomes a significant challenge in Moltmann's theology. ii. The tension between the God of transcendence and the God of immanence in Moltmann's eschatology leads him to the view that his Trinitarian view, emphasizing the doctrine of the Holy Spirit, is not so compatible with the *Novum* nature of the coming of God the Father in the future, *Adventus*. iii. Moltmann

attempts to replace rationality with hope, and this approach is possible only by referring to imagination instead of theoretical rationality. He has no interest in the theological method and has instead resorted to the theological imagination. Nevertheless, it is not clear how successful Moltmann's theological imagination has been in inspiring true hope. iv. The mechanism of the interaction of linear time and eternal time, especially the ontological precedence of eternal time, is not precise in Moltmann's eschatology because he cannot explain the transformation of linear time based on the current understanding and, contrary to his claim, he has not created sufficient points of contact with the scientific knowledge. v. Moltmann believes that the impact of the eschatological hope in the world is achieved through a partial tone to history, but we find no further explanation in his writings. There seems to be a gap between his

eschatological hope and how this hope affects believers' daily lives.

References:

- Beck, T. (2007). *The Holy Spirit and the Renewal of All Things: Pneumatology in Paul and Jurgen Moltmann*. Cambridge: James Clarke & Co.
- Bultmann, R. (1951). *Theology of the New Testament*. Translated by: Kendrick Grobel. New York: Charles Scribner's Sons.
- Bultmann, R. (1957). *The presence of eternity: history and eschatology* (Gifford lectures). New York: Harper.
- Bultmann, R. (1958). *Jesus Christ and Mythology*. New York: Charles Scribner's Sons.
- Chung, Sung Wook (2012). *Jürgen Moltmann and Evangelical Theology: A Critical Engagement*. Pickwick Publications.
- Grenz, S. J., Olson, R. E. (2001). *20th-Century Theology: God and the World in a Transitional Age*. Translated by Robert Assarian and Michel Aghamalian. Tehran: Mahi.
- Guttesen, P. (2011). *Leaning into the Future: The Kingdom of God in the Theology of Juergen*

- Moltmann and the Book of Revelation*. James Clarke & Co.
- Jenkins, Simon (2012). "In-Depth Interview with Jürgen Moltmann" | High Profiles - Available At: <https://highprofiles.info/interview/jurgen-moltmann>. Accessed: 2020-06-03.
  - Jo, Y. S. (2002). *An Evaluation of Jürgen Moltmann's View of Eschatological Time*. Ph.D. Diss., the Southern Baptist Theological Seminary.
  - Kramer, E. J. D. (2016). *Biblische Hoffnungsbilder Und Ihre Ethischen Auswirkungen in Der Eschatologie des Späten Jürgen Moltmann [Biblical Images of Hope and Their Ethical Implications in Jürgen Moltmann's Later Theology]*. Marburg: Evangelische Hochschule TABOR.
  - Lee, B. (2015). *Celebrating God's Cosmic Perichoresis: The Eschatological Panentheism of Jürgen Moltmann As A Resource for an Ecological Christian Worship*. Pickwick Publications, an Imprint of Wipf and Stock Publishers (April 30, 2015).
  - McGrath, Alister (2016). *The Christian Theology Reader*. 5th Edition. Wiley-Blackwell.
  - Michaud, Derek (1999). *Jürgen Moltmann*, Boston Collaborative Encyclopedia of Western Theology, Available At: [Http://People.Bu.Edu/Wwildman/Bce/Moltmann.Htm](http://People.Bu.Edu/Wwildman/Bce/Moltmann.Htm), Accessed: 2020-06-03.
  - Moltmann, Jürgen (1990). *The Way of Jesus Christ: Christology in Messianic Dimensions*. Translated by Margaret Kohl. London: SCM Press.
  - Moltmann, Jürgen (1993). *The Trinity and the Kingdom: The Doctrine of God*. Translated by Margaret Kohl. Minneapolis, MN: Fortress Press.
  - Moltmann, Jürgen (1996). *The Coming of God: Christian Eschatology*. Translated by Margaret Kohl. Minneapolis, MN: Fortress Press.
  - Moltmann, Jürgen (1999). *God for a Secular Society: The Public Relevance of Theology*. Translated by Margaret Kohl. London: SCM Press.
  - Tang, S. (1995). *God's History in the Theology of Jürgen Moltmann*. Ph.D. Diss., the University of St Andrews.

پروشکاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

ارزیابی فرجام‌شناسی یورگن مولتمان در الهیات مسیحی

سامان مه‌دور^۱، محمدرضا بیات^۲

تاریخ دریافت:

۱۴۰۰/۳/۲۰

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۰/۶/۲۴

واژگان کلیدی:

یورگن مولتمان،
فرجام‌شناسی،
الهیات مسیحی،
رنج مسیحی، امید.

چکیده: یورگن مولتمان، الهی‌دان پروتستان، تحت تأثیر جنگ‌های جهانی و دیگر حوادث سیاسی و اجتماعی قرن بیستم، به این نتیجه رسید که خوانش سنتی از آموزه فرجام جهان نمی‌تواند بستر مناسبی برای تحقق امید مسیحی به این امر باشد، زیرا نسبت به سازوکار موجود حاکم بر جهان بی تفاوت است. بر اساس دیدگاه مولتمان، خدای پدر، فرزند خویش را برای اصلاح این سازوکار فرستاد ولی قدرتمندان جهان وی را به صلیب کشیدند. با وجود این، خداوند با رستخیز مسیح، آنان را ناکام گذاشت. به باور مولتمان، با تکیه بر عهد جدید می‌توان سازوکاری برای جهان (سازوکار موعود) در نظر گرفت که بستر مناسبی برای تحقق امید مسیحی برای فرجام جهان باشد. این سازوکار دارای مؤلفه‌هایی است که با تکیه بر آن‌ها می‌توان به نیاز انسان معاصر پاسخ گفت. لذا فرجام‌شناسی مولتمان زمان‌مند، زمینه‌مند و شمول‌گراست. این فرجام‌شناسی در رویکرد خویش نسبت به نقد فرجام‌شناسی سنتی، جامعیت متعلق امید، شمولیت امید، صورت‌بندی اجتماعی پراکسیس امید و جایگاه مفهوم آینده در امید تاریخی، نوآوری‌های منحصر به فردی در الهیات مسیحی قرن بیستم داشته است. با وجود این نکات، تردید در ایجاد امید روان‌شناختی، ناسازگاری میان آموزه روح‌القدس و خصلت شگفتی امید مسیحی، تردید در توفیق روش شناختی تخیل الهیاتی، ابهام در سازوکار درهم کنش زمان خطی و زمان ابدی و ابهام در چگونگی تأثیر این امید در رفتار مؤمنان، این تفسیر از امید مسیحی را در محل تردید قرار می‌دهد.

DOI: 10.30470/phm.2021.527636.1977

Homepage: phm.znu.ac.ir

۱. کارشناس ارشد فلسفه دین، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه تهران،
samanmahdevar@gmail.com

۲. استادیار گروه فلسفه دین، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه تهران، (نویسنده مسئول)
mz.bayat@ut.ac.ir

خود، کتاب مقدس را تفسیر کرده است. رنج‌های حوادث قرن بیستم تأثیر عمیقی در تجربه زیسته او داشته‌اند و او کوشش کرده است تا پاسخ مسیحیت را در قبال این رنج‌ها بازبایی کند. به باور وی، اساسی‌ترین پاسخ مسیحیت را با تکیه بر آموزه فرجام جهان می‌توان در «امید مسیحی» به رفع درد و رنج جوامع انسانی یافت. بنابراین، الهیات مولتمان بر پایه آموزه فرجام جهان شکل گرفته است و الهیات مسیحی نیز یک «الهیات فرجام‌شناختی» است.

آموزه فرجام جهان در عهد جدید سه محتوای اساسی دارد: اول، امید مسیحی به وقوع رستاخیز و تحقق بهشت، یعنی هزاره موعود مسیح؛ دوم، آموزه برزخ و پاک‌سازی انسان قبل از رستاخیز (که تنها الهی‌دانان کاتولیک به آن باور دارند)؛ سوم، رستاخیز انسان و حیات مجدد جسم زمینی مردگان (مک‌گراث، ۲۰۱۶: ۵۶۴). قرن نوزدهم که توأم با استعمار و توسعه دولت‌های غربی بود، عصر گسترش مسیحیت نیز بود و اینگونه پنداشته می‌شد که مسیحیت، جهان را فرا می‌گیرد و وجود یک جهان مسیحی مستلزم برقراری پادشاهی مسیحی و حکمرانی قدّیسان

است. از سوی دیگر، در همین قرن با آغاز مدرنیزاسیون، اوج دوران روشن‌گری، انقلاب صنعتی و تحولات دیگر، سلطه قدرت سیاسی و تکنولوژیک غرب هم تثبیت شد. تحت تأثیر این حوادث، امید هزاره‌گرایانه مسیحی اینگونه تفسیر شد که هزاره موعود مسیح در حال تحقق است. (مولتمان، ۱۹۹۶: ۳-۶).

با وقوع جنگ‌های جهانی و قدرت گرفتن نازیسم در آلمان و تبعات ناگوار آن، نگاه خوش‌بینانه به سرنوشت بشر از بین رفت و مسیحیان دیگر دلیلی برای امید به تحقق هزاره موعود مسیحی در این جهان نداشتند (مولتمان، ۱۹۹۶: ۲۹). لذا به نظر می‌رسید که الهیدانان مسیحی باید خوانش جدیدی از آموزه فرجام جهان ارائه دهند (گرنز و اولسن، ۱۳۹۰: ۳۶). مولتمان به این نتیجه رسید که فرجام‌شناسی‌های پیشین بستر مناسبی برای تحقق امید مسیحی به فرجام جهان ارائه نمی‌کنند، زیرا نسبت به سازوکار حاکم بر جهان و رنج‌های انسان معاصر بی‌تفاوت هستند و در نتیجه، برای انسان معاصر، امیدبخش نیستند. به باور وی، مخالفان مسیح با تکیه بر سازوکار موجود، پسر خداوند را به صلیب کشیدند، ولی خداوند

اشاره می‌کند که تحت تأثیر بلوخ و کتاب «اصل امید» او به الهیات امید مسیحی توجه پیدا کرده است (چونگ، ۲۰۱۲: ۲۰۰). لذا او این امید را تنها در آموزه فرجام جهان می‌یافت، زیرا این آموزه بر تفوق آینده و وعده الهی استوار بود و با طرح آن می‌توانست انگیزه مسیحیان را برای رهایی مستضعفان تقویت کند (مولتمان، ۱۹۹۶: ۱۳۴-۱۳۹).

سوماً او به این نتیجه رسیده بود که خوانش‌های سنتی از آموزه فرجام‌شناسی نمی‌توانند در دوره معاصر، پاسخ‌گوی مشکلات رنج‌های انسان و زیست‌محیطی جهان باشند (مولتمان، ۱۹۹۶: ۱۱۰-۱۰۴). بنابراین، وی کوشید تا خوانشی از این آموزه ارائه دهد که بتواند به مشکلات طبیعت و رنج‌های انسان‌ها توجه کند.

تاکنون چند مقاله فارسی با تأکید بر مولتمان متقدم و به‌خصوص نخستین اثر شناخته‌شده وی (الهیات امید) منتشر شده است.^۲ با وجود این، هنوز پژوهشی در زبان فارسی به مولتمان متأخر و فرجام‌شناسی نظام‌مند وی نپرداخته است.

پژوهش‌نامه فلسفه دین، سال هفدهم، پاییز و زمستان ۱۳۹۸ شماره ۲ (پیاپی ۳۴).

با رستاخیز وی هدف آنان را ناکام گذاشت. به نظر مولتمان، با تکیه بر عهد جدید می‌توان سازوکاری برای جهان (سازوکار موعود) در نظر گرفت که بستر مناسبی برای تحقق امید مسیحی برای فرجام جهان باشد. مؤلفه‌های مؤثر بر دیدگاه الهیاتی یورگن مولتمان به فهم فرجام‌شناسی وی کمک می‌کند که به آن‌ها اشاره می‌کنیم:

اولاً مولتمان در اردوگاه‌های جنگ جهانی زندانی شده بود و به کار اجباری گماشته می‌شد. رنج حاصل از سلطه طلبی انسان‌ها برای مولتمان به طور کامل ملموس بود و او الهیات را به‌مثابه فرصتی برای به چالش کشیدن وضعیت سیاسی-اجتماعی موجود یافته بود (جنکینز، ۲۰۱۲: ۱).

دوماً مولتمان تحت تأثیر مارکسیسم و الهی‌دانان جدید یهود، به‌خصوص ارنست بلوخ^۱ (۱۹۷۷-۱۸۸۵ م.) به این نتیجه رسیده بود که باید به جای «الهیات عقلانی» به «الهیات امیدبخش» پردازد تا بتواند الهیات را به سکویی برای «تغییر جهان» تبدیل کند. مولتمان به این نکته

1. Ernst Bloch.

۲. نگاه کنید به: رسولی پور، رسول، سرایلو، حسن. ۱۳۹۸). نقد و تحلیل الهیات امید یورگن مولتمان.

«نظم موعود عهد جدید چیست؟» باید به این پرسش مبنایی پاسخ دهد که «چرا سازوکار موجود جهان برای انسان کافی نیست؟» آنچه مولتمان آن را «مسیح‌شناسی»^۳ یا تفسیر رنج مسیح در جهان معاصر نامیده است، پاسخ وی به پرسش دوم است. به عبارت دیگر، فهم امید مسیحی مستلزم مسیح‌شناسی، یعنی نفی سازوکار موجود جهان است. فرجام‌شناسی مولتمان از تفسیر این آموزه مسیحی آغاز می‌شود که (۱) خداوند خود را در صورت مسیح به سوی ما «پرتاب کرد»، اما قدرتمندان او را دچار رنج کردند و به صلیب کشیدند. (۲) پس از آن مسیح بر مرگ خویش (اراده قدرتمندان زمینی) غلبه کرد، یعنی از جسد خویش در قبر برخاست. در هر دو گزاره، مسیح جایگاهی نمادین در فرجام‌شناسی مولتمان دارد. گزاره اول (مسیح‌شناسی) بیانگر این نکته است که اگرچه هنوز هیچ چیز جاودان نیست، هنوز زندگان می‌میرند و هنوز رنج و مرگ و اراده قدرتمندان بر جهان سلطه دارد؛ مسیح تا زمان رستاخیز (آمدن

در این مقاله، برآیند ما با استفاده از آثار متعدد مولتمان، تحلیل دقیقی از فرجام‌شناسی او ارائه کنیم؛ اما تکیه اصلی بر کتاب «آمدن خداوند: فرجام‌شناسی مسیحی»^۱ است.

۱. امید مسیحی و ماهیت دوگانه فرجام‌شناسی مولتمان

دیوید کرامر^۲ نشان داده است فرجام‌شناسی مولتمان متأثر از هفت مفهوم و تصویر امیدبخش در کتاب مقدس است: زمان، رستاخیز، ظهور، هزاره مسیح، داوری الهی، خلقت جدید و شادی ابدی. او استدلال می‌کند این فرجام‌شناسی بر اساس این هفت تصویر، آثار اخلاقی مشخصی بر فرد مسیحی، جامعه مسیحایی، عدالت سیاسی-اجتماعی و بوم‌شناسی منعکس می‌کند (کرامر، ۲۰۱۶: ۲). فرجام‌شناسی مولتمان دو بُعد ایجابی و سلبی دارد. بُعد ایجابی، تفسیر وعده فرجام جهان در دوران معاصر و بُعد سلبی، نقد سازوکار موجود جهان است. مولتمان می‌گوید الهیات مسیحیت برای پاسخ به این پرسش که

2. David Kramer.
3. Christology .

1. Moltmann, Jürgen (1996). *The Coming of God: Christian Eschatology*. Translated by Margaret Kohl. Minneapolis, MN: Fortress Press.

از این طریق حل شود.

مولتمان بر این باور است که در اغلب نظریه‌های موجود در فرجام‌شناسی مسیحی (به‌خصوص فرجام‌شناسی سنتی و فرجام‌شناسی الهیات لیبرال مسیحی) اشاره‌ای به اهمیت مسیح‌شناسی در فرجام‌شناسی نشده است. به نظر وی، فرجام‌شناسی هم آغاز رستاخیز عام است و هم نمادی از رستاخیز انسان و سایر مخلوقات. طبق ایمان مسیحی، زمانی خواهد رسید که خدای زنده مرگ را ببلعد^۱ مرگ نیز مرده باشد (مولتمان، ۱۹۹۶: ۸۴) و رستاخیز عام مردگان محقق شود (مولتمان، ۱۹۹۶: ۷۱-۶۵). مولتمان، زمان میان رستاخیز مسیح و رستاخیز عام - زمان ما- را «زمان واسطه» می‌نامد که با ربوبیت^۲ مسیح پر شده است. سرانجام در رستاخیز عام، مسیح، ربوبیت را به پدر تقدیم می‌کند^۳ (مولتمان، ۱۹۹۶: ۱۰۴-۱۱۰). مولتمان از استعاره کتاب مقدس استفاده می‌کند و رستاخیز مسیح را آغاز طلوع زمان جدید (ابدیت) در این زمان

خداوند) در کنار مؤمنان و مستضعفان خواهد بود. گزاره دوم (امید مسیحی) نشان می‌دهد مسیح نخستین کسی است که بر مرگ غلبه کرده است و این نویدبخش نابودی نهایی مرگ و رنج در جهان است. از این رو، مولتمان استدلال می‌کند اگر وعده فرجام جهان بتواند پاسخگویی رنج‌های جهان معاصر باشد، می‌توان آن را وعده‌ای امیدبخش برای جهان معاصر شمرد. به این جهت، فرجام‌شناسی مولتمان نتیجه ارتباط متقابل رنج و امید است؛ زیرا از یک سو سازوکار حاکم بر جهان موجود را نفی می‌کند (جنبه سلبی یا مسیح‌شناسی) و از سوی دیگر برقراری نظم دیگری را وعده می‌دهد (جنبه ایجابی یا امید مسیحی) (مولتمان، ۱۹۹۶: ۱۹۴). توجه به بُعد سلبی آموزه فرجام جهان، ویژگی بارز و منحصربه‌فرد فرجام‌شناسی مولتمان در الهیات مسیحی است. آرای مولتمان منجر به یک بازنگری بنیادین در مفهوم انتظار بازگشت مسیح و حضور خداوند در تاریخ می‌شود و مسأله شر به‌سختی می‌تواند جز

۱. او مرگ را تا به ابد فرو خواهد بلعد (اشعیا، ۲۵:۸).

2. Lordship.

۳. هنگامی که همه چیز مطیع او گردید، خود پسر نیز مطیع آن کس خواهد شد که همه چیز را زیر پاهای

او نهاد، تا خدا کل در کل باشد (اول قرن‌تین، ۱۵: ۲۸).

امید مسیحی با روش‌های عقلانی ممکن نیست، زیرا عقلانیت ما بر اساس مقولات محدودی از زمان و مکان شکل گرفته است و با روش‌های عقلانی تفسیر کتاب مقدس، راهی برای رهایی از چشم‌انداز مأیوس‌کننده این جهان نداریم. در نتیجه مولتمان بیش از آنکه به ملاحظات روش‌شناختی توجه کند، بر محتوای الهیات تمرکز کرده است. به عبارت دیگر، مولتمان کوشش می‌کند به جای تفسیر ساختارمند کتاب مقدس، به کمک قوه خیال، تصویر خلاقانه و منسجمی از پیام امید مسیحی طرح کند که با انتظارات و مسائل مخاطب معاصر کتاب مقدس متناسب باشد. بدین معنا مولتمان روش الهیات خود را اکتشاف می‌داند. او اصراری بر دفاع از آموزه‌های سنتی مسیحی یا کنار گذاشتن آن‌ها به دلیل ناسازگاری با جهان‌بینی علمی مدرن ندارد و برای فهم حقیقت ایمان و حاصل شدن تصویر الهام‌بخشی از پیام کتاب مقدس، شیوه‌های گفتگویی را ترجیح می‌دهد. او بر نقش تخیل در فهم الهیات مسیحی در برخورد با مسائل امروزی بر تخیل برقراری

کهنه و در حال گذر توصیف می‌کند.^۱ تا آن زمان مسیح «در راه» است و مؤمنان و مستضعفان را به دوش می‌کشد. مولتمان، امید مسیحی (به عنوان محور آموزه فرجام جهان) را در زمینه سیاسی-اجتماعی جهان مدرن تفسیر می‌کند که در ادامه به این دیدگاه وی می‌پردازیم.

۲. نظم موعود جهان (امید مسیحی)

مولتمان با تکیه بر جهان موعود در عهد جدید، خوانش دیگری از آموزه فرجام‌شناسی عرضه می‌کند و آن را امید فرجام‌شناسانه می‌نامد. وی در این خوانش به این مسأله می‌پردازد که آموزه فرجام جهان در زندگی انسان امروز چگونه تفسیر می‌شود؟ به باور مولتمان، انسان دچار رنج است. اما تجربه رنج و اندوه بدون امید، منجر به سرکوب آگاهی از درد و رنج می‌شود و مولتمان این امید را در فرجام‌شناسی مسیحی یافته است (مولتمان، ۱۹۹۳: ۴۱). ارتباط متقابل رنج و امید، مولتمان را به روش منحصر به فردی در الهیات سوق داده است که «تخیل الهیاتی» نام دارد. مولتمان استدلال می‌کند تفسیر

۱. شب رو به پایان است و روز نزدیک شده است

(رومیان، ۱۳: ۱۲).

است و امید فرجام‌شناسانه^۱ او همهٔ شئون هستی را در بر خواهد گرفت. این فرجام‌شناسی بر چهار امید استوار است که بر اساس ترتیب هستی‌شناسانه^۱ شامل «امید به تحقق جلال خداوند»، «امید به خلقت دوبارهٔ عالم»، «امید به رهایی تاریخ از قدرتمندان» و «امید به زندگی ابدی انسان» است (مولتمان، ۱۹۹۶: XVI). در این بخش با تکیه به آن‌ها، خوانش مولتمان از آموزهٔ فرجام‌شناسی را توضیح می‌دهیم.

۱-۲. امید به تحقق جلال خداوند

مولتمان بر این گمان است که امید به آمدن خدا، بنیادی‌ترین امید مسیحیت است، زیرا روزی که خدا بیاید، روز ابدی خدا^۲ است و وعدهٔ مسیحی بر آشکارگی خداوند در آن روز دلالت دارد (مولتمان، ۱۹۹۶: ۲۲-۲۴). مولتمان به این پرسش مشهور که آیا خداوند نیازی به خلق این جهان دارد؟ یا به تعبیر دیگر، آیا خداوند هم در این عالم امیدی دارد که با آمدن وی محقق شود؟ پاسخ مثبت می‌دهد. فرجام‌شناسی الوهی^۳ مولتمان پاسخی به این پرسش است.

حاکمیت الهی در جهان و تخیل جهان در زمان حاکمیت الهی تأکید دارد. تخیل مسیحی به باور مسیحی نیاز دارد و باور و تعهد مسیحی تنها در اجتماع عیسی مسیح و در گفتگوی مؤمنان بارور می‌شود. مولتمان از این منظر الهیات را یک مسئولیت جمعی می‌پندارد (میکاد، ۱۹۹۹: ۱) و با ارائهٔ تخیل الهیاتی خود (دربارهٔ تحقق جلال خداوند بر زمین)، امید مسیحی را در معرض تخیل و گفتگوی مؤمنان قرار می‌دهد. بنابراین، مولتمان مقولهٔ امید را جایگزین عقلانیت کرده است تا بتواند راهی برای رهایی انسان از رنج‌های این جهان پیدا کند. روش الهیات او جدا از محتوای آن نیست. او به همان دلیل که در محتوای الهیات خود از التزام به عقلانیت نظری صرف‌نظر کرده است، در زمینهٔ روش نیز تخیل الهیاتی را جایگزین کاربست روش‌های عقلانی در الهیات کرده است.

فرجام‌شناسی مولتمان یک فرجام‌شناسی همه‌جانبه و فراگیر است. در تفسیر او خداوند، خدای فرد انسان‌ها، جوامع، تاریخ، سایر مخلوقات و زمین

3. Divine Eschatology.

1. Ontic.

2. The Day of The Lord.

مولتمان اولاً عقیده دارد خداوند از این عالم بی‌نیاز نیست و آمدن او را نمی‌توان تنها به خودجلوه‌گری^۱ در پایان تاریخ تقلیل داد و گرنه خلق عالم، ظهور خداوند در آن و رستگاری مخلوقات، بی‌هدف به نظر می‌رسید. دوماً مولتمان نمی‌پذیرد که خداوند در طول تاریخ عالم در حال تحقق بخشیدن به خود^۲ است، زیرا این دیدگاه، خلقت و ظهور خداوند و رستگاری عالم را ضرورت ذاتی طبیعت خداوند می‌پندارد و این مستلزم نقض آزادی خداوند است؛ گویی خدا هیچ انتخاب دیگری جز این نداشته است. سوماً او مشارکت انسان در کامل‌تر شدن و جلال خداوند را نیز نمی‌پذیرد، زیرا معتقد است پرونده اعمال انسان در این تاریخ سیاه است و در کمک انسان به رستگاری خداوند و عالم تردید است (مولتمان، ۱۹۹۶: ۳۲۳-۳۳۰). بنابراین، فرجام‌شناسی الوهی مولتمان (یعنی پاسخ وی به پرسش یادشده) چند مؤلفه مهم دارد که به آن‌ها اشاره می‌کنیم:

(۱) مفهوم حاکمیت خداوند جایگاه

مهمی در آرای مولتمان به‌خصوص درباره مکاشفۀ یوحنا- دارد. به‌نظر مولتمان، حاکمیت خداوند نشان امید انسان در طول تاریخ است که باعث می‌شود تا بتوان حضور پنهان او در جهان را به شکل سمبلیک درک کرد (گوتسن، ۲۰۱۱: ۱-۱۵). او بر این باور است که کتاب مقدس دیدگاه تازه‌ای درباره خداوند دارد. زئوس^۳ خدایی است که همیشه «هست». او در هر سه زمان (گذشته، حال و آینده) حاضر است و ابدیتی مستقل از زمان دارد. اما در کتاب مقدس از فعل «آمدن» برای بیان نسبت خداوند و جهان استفاده شده است. خدا خواهد آمد و این وعده فرجام‌شناسی مسیحی است. گویی بودن خداوند، آمدن اوست که در آینده رخ می‌دهد و از این طریق، گذشته و حال را در پرتو ظهور خود قابل فهم می‌کند (مولتمان، ۱۹۹۶: ۲۴-۲۲). امروز نمی‌توانیم خدا را بشناسیم، زیرا خداوند در آینده است. آینده، «حالت بودن خداوند در تاریخ» است (مولتمان، ۱۹۹۶: ۲۶-۲۵).

(۱) مفهوم حاکمیت خداوند جایگاه

۳. زئوس در اساطیر یونانی، پادشاه خدایان و فرمانروای تمام زیارتگاه‌های واقع در کوه المپ است.

1. Self-Glorification.
2. Self-Realization.

است که از ریشه واژه‌های یونانی^۳ می‌آید که به معنای آمدن کسی یا وقوع حادثه‌ای است. این حادثه در کتاب مقدس منحصراً به جلال مسیح دلالت دارد. به نظر مولتمان، مسیحیان به وقوع رخداد تازه‌ای^۴ در آینده باور دارند و این نکته، آنان را نسبت به تاریخ «گشوده» می‌کند؛ یعنی فهمی از تاریخ پیدا می‌کنند که آینده متعینی ندارد و آنچه واقع خواهد شد، موجودیتی اساساً نو و غیرمنتظره خواهد داشت که بر اساس هیچ عامل یا علت تاریخی قابل توضیح نیست. او ریشه این دیدگاه را در پیامبران بنی‌اسرائیل جستجو می‌کند. وی معتقد است پس از تخریب اورشلیم و ناسپاسی قوم بنی‌اسرائیل، خدای تاریخ خود را پنهان کرده، به خدای آینده بدل شده و مبنای نجات از گذشته به آینده متحول شده است. لذا طبق این معنا، آینده شرط لازم زمان است. گذشته حقیقی آن است که فعل آن در زمان «آینده در گذشته» صرف شده باشد و ضرورت هر گزاره‌ای درباره گذشته را نقض کند.^۵ گویی راوی گزاره‌های تاریخی، گذشته را از آینده

آینده در زبان‌های اروپایی معتقد است که در فرجام‌شناسی مسیحی و پیامدهای آن در تجربه تاریخ، به روشنی این تفاوت دیده می‌شود. معنای اول، «آنچه خواهد بود»^۱ است که از طریق برون‌یابی گذشته و حال قابل فهم است. مولتمان این فهم از آینده را «تاریخ‌گرایی» می‌داند که اساساً یک دیدگاه علمی مدرن است. تاریخ‌گرایی، آینده را به گذشته تبدیل می‌کند، زیرا آینده را پیش‌بینی‌پذیر تلقی می‌کند. گویی تسلسل علی وقایع می‌تواند آینده را کاملاً متعین کند و آن را در قدرت حال به بند بکشد. گذشته نیز دیگر تغییری نمی‌کند. پس آنچه به انتخاب ما وا گذاشته شده، «حال» است. از همین‌رو، مولتمان فرجام‌شناسی سکولار مارکس و هگل را فرجام‌شناسی‌های محافظه‌کار می‌داند، زیرا به نظر او، نظریه مارکس پایان تاریخ را متعین می‌کند و نظریه هگل به ضرورت دیالکتیکی وقایع تاریخی تن می‌دهد، پس هر دو بر تفوق گذشته و حال بر آینده استوارند (مولتمان، ۱۹۹۶: ۲۹-۲۷).

معنای دوم، «آنچه خواهد آمد»^۲

۵. مثلاً جمله «او دیروز قصد داشت به سینما برود» هیچ معنای حتمی درباره گذشته ندارد. البته، این

1. Futurum.
2. Adventus.
3. Parousia.
4. Novum.

گزارش می‌کند. در این معنا، آینده، گذشته را متعیّن می‌کند و از نظر هستی‌شناسانه بر آن تفوق دارد، نه بالعکس (مولتمان، ۱۹۹۶: ۲۶-۲۵).

۲) مولتمان معنای فرجام‌شناسی الوهی را در عبارت «پُری خدا»^۱ می‌داند که به صورت جسمانی در مسیح حلول پیدا کرده است: «از پُری او ما همه بهره‌مند شدیم، فیض از پی فیض» (انجیل یوحنا، ۱: ۱۶). مولتمان باور دارد که آمدن مسیح به این عالم^۲ خبر از آمدن حاکمیت خداوند داده است. اولین واکنش انسان به این خبر، شادی عمیق اوست. کتاب مقدس از دو واژه کاریس (Charis)^۳ یا فیض و کارا (Chara)^۴ یا شادی برای بیان این عمل الوهی و واکنش انسانی استفاده کرده است. فیض الوهی همان زندگی است که از خداوند پُر شده است و آهنگی است که کمال و سرشاری حاکمیت خداوند را

اعلام می‌کند. شادی همان سرزندگی و انرژی حیات‌بخشی است که در پاسخ به فیض الهی در انسان برانگیخته شده و همان ایمان حقیقی مسیحی است (مولتمان، ۱۹۹۶: ۳۳۱-۳۳۹).

و ما نه تنها از آمدن او، بلکه به واسطه آن دلگرمی که از شما یافته بود، دلگرم شدیم. او از اشتیاق شما به دیدار من و اندوه عمیق‌تان و غیرتی که نسبت به من دارید، خبر آورد که این بیش از پیش مرا شادمان^۵ ساخت (دوم قرتیان، ۷: ۴).

به نظر مولتمان، پُری خداوند تنها با مفاهیم زیبایی‌شناسانه (تخیل الهیاتی) نه با دلایل و مفاهیم هستی‌شناسانه و اخلاقی قابل فهم است. پُری خداوند نوری است که بر جهان می‌تابد و به آن حیات تازه‌ای می‌دهد. هیچ پیامد اخلاقی یا مطلوبیت دیگری در پی این عشق و شادی نیست. خداوند به خاطر خودش ستایش می‌شود و این ستایش فی‌ذاته معنا دار است. مولتمان این وضعیت را با شعف کودکانه مقایسه

نقاشی فرشته به آینده خیره شده تا آمدن مسیح را ببیند و سرانجام با علامت دست مریم مقدس این خبر را می‌یابد (مولتمان، ۱۹۹۶: XVII).

۳. واژه‌ای یونانی است که در زبان انگلیسی به (Grace) ترجمه شده است.
۴. واژه‌ای یونانی است که در زبان انگلیسی به (Joy) ترجمه شده است.

5. Joyful.

زمان در دستور زبان فارسی کاربردی ندارد و از همین رو، برای ترجمه آن از عبارات اضافی نقل قول، وعده، قصد و غیره استفاده می‌شود.

1. Fulness of God.

۲. مولتمان در مقدمه کتاب فرجام‌شناسی آمدن خداوند گفته است در مدت نوشتن این کتاب، همواره نقاشی «فرشته تبشیر» اثر سیمونه مارتینی (۱۲۸۴-۱۳۴۴م.) در مقابل وی بوده است. در این

مولتمان، خدای تثلیثی مسیحی در این عالم کار می‌کند تا جلال خداوند محقق شود. او به‌خصوص با مراجعه به انجیل یوحنا، فرایند فرجام‌شناسی الوهی را سه مرحله می‌داند: ظهور مسیح در عالم، حلول روح القدس و رستاخیز همگانی که با همکاری آنان جلال خداوند محقق می‌شود (مولتمان، ۱۹۹۶: ۳۳۹-۳۳۱). مولتمان این تصویر را از هزاره‌گرایی یواخیم فیوره^۱ (۱۲۰۲-۱۱۳۵ م.) وام گرفته است که بر اساس آن، تاریخ به سه دوره پدر، پسر و روح القدس تقسیم می‌شود و هر دوره با جهشی کیفی در ماهیت زمان پس از دوره قبل فرامی‌رسد (مولتمان، ۱۹۹۶: ۱۴۶-۱۴۱).

عیسی به آسمان نگریست و گفت: «پدر، ساعت رسیده است. پسرت را جلال ده تا پسرت نیز تو را جلال دهد» (انجیل یوحنا، ۱۷: ۱).

اما آن مدافع، یعنی روح القدس، که پدر او را به نام من می‌فرستد، او همه چیز را به شما خواهد آموخت و هر آنچه من به شما گفتم، به یادتان خواهد آورد (انجیل یوحنا، ۱۴: ۲۶).

۲-۲. امید به خدا برای خلق نازۀ جهان

پیشتر گفتیم که به نظر مولتمان، عالم محسوسات ما تحمل حضور مطلق خداوند

می‌کند که در حال بازی کردن، خود را فراموش می‌کند و هیچ مطلوبیت شخصی و رای بازی کردن در نظر ندارد. (مولتمان، ۱۹۹۶: ۳۳۹-۳۳۱). به عبارت دیگر، مولتمان باور دارد ایمان به فرجام جهان، انتظاری شورانگیز در مؤمن ایجاد می‌کند که همه ساحات فردی، اجتماعی و معنوی زندگی او را متحول خواهد کرد. در حقیقت، او تصور می‌کند امید الهیاتی اگرچه برآمده از امیدی معرفت‌شناسانه نیست، می‌تواند منجر به امید روان‌شناختی شود.

۳) مولتمان بر این باور است که خداوند به واسطه طبیعت ذاتی‌اش، خودبسنده است و نیازی به آفرینش نداشته است، اما این عالم بر اساس عشق خداوند خلق شده است. مسیحیت بر ایمان به خدای تثلیثی استوار است و اگر خداوند عاشق خود باشد، این عشق به خود، تبدیل به عشق به دیگری می‌شود. عشق میان خدای سه‌گانه مسیحی موجب شده است تا خداوند جهان را خلق کند و بتواند جلال خود را در آن محقق کند و در فرجام جهان با مسیح و روح القدس متحد شود (مولتمان، ۱۹۹۶: ۳۳۹-۳۳۱). به گمان

شود، مخلوقات به حاکمیت جلال خداوند وارد شوند و آخرین روز تاریخ ما به ابدیت پیوند خورد (مولتمان، ۱۹۹۶: ۳۳۰). سو کونگ تانگ^۳ (۱۹۹۵) می‌گوید بر اساس دیدگاه مولتمان، ظهور فرجام‌شناختی خدا ماهیت تاریخی دارد و در همین تاریخ آفاقی تجربه می‌شود؛ زیرا عمل خداوند عملی تاریخی است (تانگ، ۱۹۹۵: ۹-۷). در تشریح این امید مسیحی اشاره به دو نکته ضروری است: اولاً مولتمان معتقد است فرجام جهان واقعه‌ای در ادامه و آینده همین زمان یا صرفاً باوری درباره وقایع آینده تاریخ نیست، بلکه باوری درباره تحول ماهیت زمان در آینده است. از همین رو، فرجام جهان ناظر به «آینده زمان» نه «زمان آینده» است؛ آینده‌ای که در آن کیفیت زمان خطی تغییر می‌کند و زمان ابدی فرامی‌رسد. دوماً، در حضور مطلق خداوند، فضای مکانی ملموس و محدود عالم نیز دچار تغییر ماهیت می‌شود. جهان جدید هم مانند خداوند، حضور نامتناهی پیدا می‌کند و دارای بعدی از مکان می‌شود که هیچ چیز نمی‌تواند در آن در معرض محدودیت باشد (مولتمان،

را ندارد و از همین رو، خداوند نسبت به جهان ما در حجاب است. امید فرجام‌شناسی مولتمان، به معنای فرجام‌شناسی کیهانی^۱ به تحول ماهوی زمان و مکان و آفرینش دوباره عالم تعلق دارد که به آن می‌پردازیم:

(۱) یکی از امتیازهای فرجام‌شناسی مولتمان، تشریح کیفیت درهم کنش فضا-زمان کنونی و فضا-زمان ابدی است. با وجود این، یانگ سو جو^۲ ادعا می‌کند توالی زمان تاریخی و فرجام جهان در آرای مولتمان بر اساس مفاهیم استعاری صورت‌بندی شده است که از نظر فلسفی قابل بررسی نیست (جو، ۲۰۰۲: ۵). مولتمان تأکید دارد فرجام‌شناسی کیهانی یک فرجام‌شناسی علمی و یا نظریه شبه‌علمی نیست، اما تناقضی هم با باورهای قطعی علمی ندارد. فرجام‌شناسی کیهانی مولتمان، توصیف زمان و مکان در فرجام جهان است که آن را در امید مسیحی جستجو می‌کند (مولتمان، ۱۹۹۶: ۳۰۶-۲۷۹). امید مسیحی به این تعلق می‌گیرد که خداوند از جلال خویش محدودیت‌زدایی کند، زمان و مکان محدود این جهان تمام

3. Siu-Kwong Tang.

1. Cosmic Eschatology.

2. Yong Soo Jo.

۱۹۹۶: ۲۷۹-۳۰۶).

۲) رسیدن روز ابدی خدا یک «رخداد تازه» است و جهان ما در برابر آن جهان قدیم خواهد بود. به نظر مولتمان، این رخداد تازه دو خصلت دارد: اولاً فرجام جهان در عین حفظ پیوستگی با جهان قدیم، آن را به‌طور کلی زایل می‌کند، یعنی جهان قدیم را نفی می‌کند و خلق جدیدی می‌کند که با خلقت از عدم قابل مقایسه است. دوم، فرجام جهان بازگشت جهان قدیم و برساختن جهان تازه‌ای به جای آن است. خلقت تازه، جهان قدیم را نادیده نمی‌گیرد، گذشته را جمع می‌کند و عالم جدیدی می‌سازد. چنان‌که مسیح زنده‌شده، همان مسیح مصلوب است که در شکل دیگری خلق شد (مولتمان، ۱۹۹۶: ۲۷-۲۹).

۳) مولتمان عقیده دارد امید مسیحی منحصر به انسان نیست. چنین انحصاری به‌معنای فراموش کردن رنج‌های سایر مخلوقات در این عالم و محروم کردن آنان از امید است. امید حقیقی باید همگانی باشد، و گر نه خدای ما دیگر خدای همگان نیست. امید فرجام‌شناسانه مولتمان بر جاودانگی همگانی^۱ متکی است (مولتمان،

۱۹۹۶: ۵۴-۵۷). مولتمان از خصلت همگانی امید چند نکته مهم را استفاده می‌کند: اولاً او به شیوه‌ای تمثیلی استدلال می‌کند که ما در زمین می‌میریم و گورهای مردگان در زمین است، پس رستگاری ما بدون رستگاری زمین ممکن نیست. مولتمان تمایز میان وجود و تاریخ از یک سو و تمایز میان تاریخ انسانی و طبیعت غیرانسانی از سوی دیگر را تمایزهای تصنعی و غیرضروری می‌داند. به باور وی، زندگی انسانی همراه با مشارکت او در طبیعت است و نفس مستقل از بدن و انسانیت مستقل از طبیعت وجود ندارند. بنابراین، رستگاری انسان بدون نجات سایر مخلوقات و خلق یک آسمان و زمین جدید ممکن نیست. برخاستن مسیح از صلیب، مقدمه خلق آسمان و زمین جدید است (مولتمان، ۱۹۹۶: ۲۶۱-۲۵۶). به همین سبب، مولتمان پیشنهاد می‌کند آموزه آبای کلیسا درباره رستگاری فیزیکی کیهان را به یک آموزه زیست‌محیطی^۲ در راستای حفظ طبیعت و محیط زیست تفسیر کنیم (مولتمان، ۱۹۹۶: ۸۷-۹۵). دوم، به گمان وی، انسان با کلیت خود می‌میرد و با کلیت خود از مرگ برمی‌خیزد. انسان‌ها

۳-۲. امید به رهایی تاریخ از سلطه قدرتمندان

زندگی انسان شامل همه ابعاد انسانی، از جمله ابعاد تاریخی و اجتماعی است. انسان موجودی اجتماعی است و نمی‌توان امید فرجام‌شناسانه را تنها به زندگی شخصی خود محدود کند. هیچ‌کس به‌تنهایی رستگار نمی‌شود، زیرا زندگی ابدی تنها در حاکمیت خداوند ممکن است (مولتمان، ۱۹۹۶: ۱۳۴-۱۲۹). فرجام‌شناسی تاریخی^۲ مولتمان توضیح می‌دهد که تصویر عهد جدید از فرجام جهان چگونه بر زیست تاریخی و اجتماعی انسان اثر می‌گذارد:

(۱) مولتمان استدلال می‌کند که فرجام‌شناسی تاریخی کتاب مقدس، امکان «تجربه واقعیت زندگی به‌مثابه یک تاریخ هدفمند و گشوده نسبت به آینده» را ایجاد می‌کند. این دیدگاه نشان می‌دهد که ابتدا، تجربه واقعیت زندگی به‌مثابه تاریخ، باور به معنایی از تاریخ است که در روند تغییرات جهان جاری است. بنابراین، تجربه یادشده همیشه همراه با باورهای درباره فرجام (مقصد متعالی) تاریخ است. در اینجا فرجام به معنای غایت^۳ نه ناپودی^۴

در همان قامت زمینی خود، مانند فرشتگان رستگار نمی‌شوند. جهان ابدی، یک آینده زمینی و انسانی است (مولتمان، ۱۹۹۶: ۱۲۹-۱۳۴). سوم، اگر فرجام‌شناسی مسیحی، همگانی نباشد، تبدیل به یک آموزه عرفانی می‌شود که در جستجوی «نجات انسان از جهان» نه «نجات جهان» است. مولتمان ادعا می‌کند تفسیر اگزستانسیالیستی از آموزه فرجام جهان به رستگاری غیرانسان توجهی نمی‌کند و درست در همین نقطه به انحراف و تقلیل‌گرایی کشیده می‌شود (مولتمان، ۱۹۹۶: ۸۷-۹۵). بنابراین می‌توان گفت، فرجام‌شناسی مولتمان منبعی برای بازنگری بوم‌شناسانه مسیحی در رابطه انسان و خدا و رابطه انسان و طبیعت است. بر این اساس، نیایش مسیحی ابراز انتظار مؤمنان برای فرارسیدن فرجام جهان و اتحاد یا درهم‌باشندگی^۱ خدای سه‌گانه مسیحی است. امید به این درهم‌باشندگی، امید به خلقت تازه عالم است و از این نظر، انتظاری که در نیایش مسیحی ابراز می‌شود، یک انتظار فرجام‌شناختی - بوم‌شناختی است (لی، ۲۰۱۵: ۱-۱۲).

3. *Telos*.4. *Finis*.

1. Perichoresis.

2. Historical Eschatology.

مولتمان با او مخالفت کرده و معتقد است که در امید مسیحی، نگاه به آینده شامل گذشته نیز هست و نمی‌توان آن‌طور که روزنسوايگ می‌خواهد این دو جهت را از یکدیگر متمایز کرد و «پیامبری معکوس» شد (مولتمان، ۱۹۹۶: ۱۴۱-۱۳۹). تاریخ گشوده یعنی تاریخ را تقدیرزدایی کنیم و نسبت به وقایع آینده گشوده بمانیم. آینده هدفمند است، اما مقدر نیست و نمی‌توان بر اساس وقایع گذشته و حال، آینده را پیش‌بینی کرد. در نتیجه، مولتمان با انتقاد از دیدگاه روزنسوايگ از نظریهٔ تعدیل‌شدهٔ جهت معکوس زمان دفاع می‌کند که آن را «لحن‌بخشی به تاریخ»^۴ می‌نامد.

نظریهٔ مولتمان می‌گوید زمان‌های تاریخ را سایه‌ای از فرجام جهان بدانیم که تحت تأثیر آن «لحن» یا ریتم پیدا می‌کنند. منظور مولتمان از «لحن‌بخشی» این است که زمان‌های تاریخ، خود را با پایان تاریخ هماهنگ می‌کنند. به باور وی، در پاره‌ای از عبادات و مناسک مذهبی یهودی و مسیحی نوعی لحن‌بخشی نهفته است و مؤمنان با به جا آوردن مناسک عبادی خود می‌کوشند جنبه‌ای از تحقق حاکمیت

آخرالزمانی جهان است. بنابراین، مولتمان انتظار نابودی جهان در آخرالزمان را خالی از معنای تاریخ می‌داند و آن‌ها را نفی می‌کند. او به ظهور مسیحی ایمان دارد که اورشلیم تازه‌ای بسازد^۱ و امیدبخش رهایی از مرگ، گناه و ظلم باشد (مولتمان، ۱۹۹۶: ۲۱۶). دوم، مولتمان کار فرجام‌شناسی تاریخی را «تقدیرزدایی از تاریخ»^۲ می‌داند (مولتمان، ۱۹۹۶: ۱۳۴)، زیرا این فرجام‌شناسی جریان علیّی زمان را معکوس فهم می‌کند. آینده «منشأ» و «منبع» ذات‌زمان است (مولتمان، ۱۹۹۶: ۲۶-۲۵). مولتمان در صورت‌بندی این دیدگاه، از فرانس روزنسوايگ^۳ (۱۹۲۹-۱۸۸۶ م.)، الهی‌دان یهود، الهام گرفته است. روزنسوايگ بر این باور است که آینده تنها در انتظار تجربه می‌شود. باید از انتظار آینده به حال و آنگاه به گذشته رسید و جهت تقویمی تاریخ را معکوس کرد (مولتمان، ۱۹۹۶: ۳۶-۳۳). او با استدلال خود به این نکته می‌رسد که اگر می‌خواستیم و می‌توانستیم آینده را در خلاف جهت زمان شماره‌گذاری کنیم، به گذشته‌ای صلب و یقینی می‌رسیدیم. اما

۱. مکاشفهٔ یوحنا، ۲۱:۱۰.

2. De-Fatalize The Experience of History.

3. Franz Rosenzweig.

4. Rhythmicization of The Times of History.

خداوند در فرجام جهان را بازسازی و یادآوری کنند (مولتمان، ۱۹۹۶: ۱۴۱-۱۳۹).

۲) مولتمان فرجام‌شناسی تاریخی خود را یک فرجام‌شناسی سیاسی می‌داند، زیرا تاریخ و غایت آن را به شکل یک نبرد سیاسی روایت می‌کند. به باور وی، غایت تاریخ حاکمیت خداوند نه پایان جهان، پایان داوری خداوند یا امثال آن است. از نظر سیاسی، تاریخ عرصه جنگ قدرت است و مولتمان دو نیروی متخاصم این جنگ را این گونه تقریر می‌کند (مولتمان، ۱۹۹۶: ۱۳۹-۱۴۱):

گروه اول، قدرتمندانی‌اند که انتظار دارند تاریخ به همین روند خود ادامه دهد و آینده امتداد حال باشد. به نظر مولتمان، قدرت و تاریخ به دست قدرتمندان است و آنان مایلند گذشته پیروزمندانه خود را به آینده نیز تعمیم دهند. آینده آنان بدون شگفتی و جایگزین است. آینده چیزی جز تمديد و برون‌یابی مالکیت‌های کنونی قدرتمندان نیست. به باور وی، دنیای مدرن هم پروژه قدرت‌های غرب است. آینده آن‌ها، یک پروژه برنامه‌ریزی شده یعنی مدرنیزاسیون دائمی و پیشرفت اجباری است. مولتمان در توصیف نسبت انسان

عصر جدید و قدرت‌های مدرن از این ضرب‌المثل چینی استفاده می‌کند که گویی فردی سوار بر ببر است و نمی‌تواند از آن پیاده شود. این پیشرفت اجباری، حتی اکنون که خوش‌بینی زیادی نسبت به پروژه مدرنیته نداریم، هنوز در قالب رقابت‌های اجباری خود را به ما تحمیل می‌کند (مولتمان، ۱۹۹۶: ۴۶-۴۴).

گروه دوم، انسان‌هایی که در معرض تولید سلاح‌های اتمی، استثمار کشورهای جهان سوم، فقر، بحران‌های زیست‌محیطی و دیگر فجایع انسانی قرار گرفته‌اند و دیگر علاقه‌ای به امتداد این تاریخ ندارند. این گروه (مستضعفان تاریخ) در جستجوی یک پایان سریع (ولو خشن) و جایگزینی یک مسیر دیگر به جای مسیر پیش‌بینی شده قدرتمندان برای آینده هستند. آخرالزمان برای این گروه، افشای حقیقت و تحقق آزادی است.

به نظر مولتمان، این دو گروه روایت ناسازگاری از تاریخ دارند، زیرا «آن کس که ادعا کند جهان جدید به عصر طلایی و کمال نزدیک شده، جهان را برای مردمی دیگر به آذلهایی خون‌خوار تبدیل کرده است» (مولتمان، ۱۹۹۶: ۱۳۹-۱۳۴). او عقیده دارد دنیای مدرن دچار افسانه‌ای

همان‌طور که دنیای سرمایه‌داری، اقتصاد را جهانی کرده و بازارهای کشورهای جهان سوم را به دست گرفته است، این فرایند به‌نوعی در ساختار طبقاتی کشورهای غربی هم بازتولید شده و امروز یک طبقه مستضعف جهانی شکل گرفته است. بنابراین، به همان دلیل که الهیات رهایی‌بخش در کشورهای جهان سوم ضرورت پیدا کرده، ضروری است که این الهیات در تمام جهان برقرار شود و بدیل سرمایه‌داری گردد (مولتمان، ۱۹۹۹: ۶۸). به عبارت دیگر، مولتمان بر این باور است، همان‌طور که نظام سرمایه‌داری در جهان همگانی شده است، الهیات رهایی‌بخش هم باید در جهان همگانی شود.

۴-۲. امید به زندگی ابدی انسان

مولتمان با طرح این سؤال که با وجود آگاهی از مرگ چگونه می‌توانیم امید داشته باشیم، به امید به زندگی ابدی انسان یا فرجام‌شناسی شخصی^۱ پرداخته است. او تلاش می‌کند با انسان‌شناسی خویش که بر آموزه روح‌القدس استوار است، به این پرسش پاسخ دهد:

(۱) به نظر مولتمان، انسان مدرن با

شده است که جهان پایان نمی‌پذیرد و انسان گزینه‌ای جز همین تاریخ جاری ندارد. مولتمان این باور را در جهانی که در معرض خطرهای بزرگ زیست‌محیطی، اقتصادی و هسته‌ای است، باوری غیرواقعی توصیف می‌کند که برای عقلانیت مدرن از ظهور مسیح و رسیدن آخرالزمان کمتر باورپذیر است. «وقت نزدیک است» (مکاشفه یوحنا، ۱: ۱) و این وعده کتاب مقدس است. آشکارگی خداوند در فرجام جهان، پایان تاریخ است. برخاستن مسیح مصلوب از جسم مرده، آینده خلقت این جهان رو به زوال را آغاز کرده است. مولتمان برخاستن مسیح از صلیب قدرتمندان جهان را با پایان قدرت‌های این جهان مقایسه می‌کند. این پایان، ناپایداری قدرتمندان را آشکار می‌کند و آنان را که مقاومت می‌کنند، یاری می‌کند. پیام فرجام‌شناسی مسیحی، پیام مقاومت است. به نظر مولتمان کسی که رنج می‌کشد، در حقیقت، دنبال راهی برای رهایی است، نه یک تئودیسه فلسفی؛ فرجام‌شناسی تاریخی مولتمان، تفسیری برای رهایی اجتماعی-سیاسی انسان معاصر است (مولتمان، ۱۹۹۶: ۱۳۴-۱۳۹). او استدلال می‌کند

مرگ آگاه است، عشق به زندگی را هم محترم می‌شمارد. مرگ و زندگی، وقایع بیولوژیک مستقل از یکدیگر نیستند، تجربه‌های بنیادی هستند که ارتباط درونی با هم دارند. عشق به زندگی خود و دیگرانی که دوستشان داریم، موجب می‌شود احساس رنجش و نزدیکی تجربه مرگ کنیم. تصدیق جاودانگی، بدون آگاهی از مرگ ممکن نیست (مولتمان، ۱۹۹۶: ۴۹-۵۲).

۲) به باور مولتمان، زندگی انسان یک گشتالت^۲ یا کلیت یکپارچه است و نمی‌توان آن را به اجزایی مثل زندگی جسمانی، زندگی روحانی، زندگی شخصی، زندگی اجتماعی، زندگی تاریخی، زندگی ابدی و مانند آن تجزیه کرد. گشتالت چیزی بیش از حاصل جمع اجزای زندگی انسان است؛ حتی چیزی بیشتر از رنج‌ها و اعمال انسان است و نمی‌توان میان شخص و عمل او تمایزی قائل بود^۳؛ انسان، کامل می‌زید و کامل می‌میرد و خداوند او را به‌طور کامل زنده می‌کند. بنابراین، مولتمان نظریه

انکار و سرکوب یاد مرگ، به موجودی روان‌رنجور تبدیل شده است. زیستن حقیقی مستلزم حفظ آگاهی نسبت به مرگ است، زیرا مرگ و زندگی روابط درهم‌تنیده‌ای دارند. ما می‌میریم و این تفاوت ما و خدایان است. ما می‌دانیم می‌میریم و این تفاوت ما و حیوانات است. مولتمان به این عبارت رایج در زبان یونانی و رومی اشاره می‌کند که «خودت را آن‌گونه بشناس که فانی هستی»^۱. در مزمو (۱۲: ۹۰) آمده است که «خدایا به ما بیاموز که یادمان بماند باید بمیریم؛ باشد که خردمند شویم» (مولتمان، ۱۹۹۶: ۵۷-۵۴). مولتمان انسان جدید را دعوت به بازیابی تجربه، رنج و اندیشه مرگ می‌کند. به نظر او، افرادی که تجربه نجات در آستانه مرگ دارند، این‌گونه زندگی را تجربه می‌کنند که گویی تولدی دیگر یافته‌اند و زندگی یگانه‌ای در جهان دارند. آنان عمیقاً دچار اندیشه مرگ بوده‌اند و این نه تنها آنان را از زیستن منحرف نکرده، بلکه در پاره‌ای موارد عمق بیشتری به زندگی‌شان داده است. کسی که نسبت به

۳. مولتمان از همین زاویه، لوازم الهیاتی تناسخ (مثل کارما و داوری متناسب با عمل) را با مسیحیت ناسازگار می‌داند (مولتمان، ۱۹۹۶: ۱۱۸-۱۱۰).

1. Memento Mori.
2. Geshtalt.

می‌گوید خداوند، مرده را زنده می‌کند و به گمان مولتمان این با روح القدس میسر می‌شود. فرجام‌شناسی مولتمان با تکیه بر الهیات تثلیثی مسیحی، باور به خدای فراتاریخی و خدای حلول‌یافته را جمع می‌کند. به عبارت دیگر، خدای فرجام‌شناسی مولتمان هم فرابود و متمایز از جهان است (خدای پدر) و هم درون‌بود است و در عالم مشارکت فعالانه دارد (روح القدس). او قائل به تمایز قلمروی خدای پدر و روح القدس است؛ خدای پدر به خواست خود در این جهان غایب است و حلول روح القدس قلمرو او را مخدوش نمی‌کند. بنابراین، مولتمان به واسطه ایمان به خدای پدر و روح القدس ناگزیر بوده است در فرجام‌شناسی خود پیوسته در رفت‌وبرگشت میان الهیات دیالکتیکی فرابود (بر اساس ایمان به خدای پدر) و الهیات درون‌بود هگلی (بر اساس ایمان به روح القدس) باشد. دواماً به باور مولتمان، از آنجا که ما به‌طور گشتالتی در روح القدس زندگی می‌کنیم، می‌توانیم با تجربه مسیحی روح القدس، خود را هم فانی و هم جاویدان، هم گذرا و هم دائمی، هم موقت و هم ابدی فهم کنیم. این وضعیت متناقض

دوگانه‌انگاری مغز و ذهن و انواع دیگر دوگانه‌انگاری میان جسم و روح، تن و نفس و امثال آن را نفی می‌کند (مولتمان، ۱۹۹۶: ۷۷-۷۱).

۳) پیوند فرجام‌شناسی و روح القدس‌شناسی^۱ در آرای مولتمان (عصر حاضر) و پولس قدیس (قرن اول) اهمیت پیدا کرده است. بر اساس فرجام‌شناسی مولتمان، تنها با توجه به نقش روح القدس می‌توان فرجام‌شناسی شخصی را فهمید (بک، ۲۰۰۷: ۲۴-۱). مولتمان معتقد است صرف دانستن این که انسان جاودان است یا کلیتی یکپارچه دارد، نمی‌تواند او را امیدوار کند. او پاسخ را در روح القدس‌شناسی جستجو می‌کند. به باور مولتمان، اولاً روح القدس خدای درون‌بود جهان ماست، او تا زمان آمدن خداوند پدر در کنار مسیح خدای حاضر جهان ماست و در زندگی ما حلول پیدا کرده است. به نظر مولتمان، ما «در روح القدس» زندگی می‌کنیم و از این طریق در پرتو لقاءالله قرار گرفته‌ایم. او نه تنها نقطه اتصال انسان و خداوند است، بلکه همان گشتالت است که زندگی دنیوی و زندگی ابدی را به یکدیگر پیوند زده است. مسیحیت

فرجام‌شناسی مولتمان با محوریت روح‌القدس‌شناسی، مسیح‌شناسی و تعهد مسیحی صورت‌بندی شده است، هرگز یک فرجام‌شناسی انحصارگرا نیست؛ زیرا به نظر او، پیشینیان و پیروان ادیان دیگر نیز مشمول امید مسیحی خواهند بود. او به کتاب مقدس اشاره می‌کند که از دو رستاخیز، یکی «رستاخیز مؤمنان از مردگان» و دیگری «رستاخیز عام مردگان» در هنگام داوری الهی پرده برمی‌دارد. مولتمان با ارائه تفسیری شمول‌گرایانه از این آیات، معتقد است که رستاخیز، رخدادی فرایندی و چندمرحله‌ای است که از مسیح آغاز شده، با یاران مسیح و دیگران ادامه می‌یابد (مولتمان، ۱۹۹۶: ۱۰۴-۱۱۰). مولتمان این تفسیر از آموزه روح‌القدس را بر اساس مفهوم یهودی روح^۲ یهوه در کتاب مقدس ارائه کرده است (مولتمان، ۱۹۹۶: XIII).

نهایی از کُنده یسا سر بر خواهد آورد و شاخه‌ای از ریشه‌هایش میوه خواهد داد. روح خداوند بر او قرار خواهد یافت، روح حکمت و فهم، روح مشورت و قوت، روح معرفت و ترس خداوند. لذت او در ترس خداوند خواهد بود. بر حسب آنچه به چشم بیند، داوری نخواهد کرد و بر وفق آنچه به گوش شنود، حکم نخواهد داد، بلکه بینوایان را به عدالت داوری خواهد کرد و برای ستمدیدگان زمین به انصاف حکم

است، اما مولتمان ادعا می‌کند مسیحیت تناقض را حل کرده است، زیرا طبق ایمان مسیحی تنها خداست که هویت مطلق دارد (من آنم که هستم). «من» انسانی تنها «تو» است در مقابل «من» خدایی. ما انسان‌هایی محدود هستیم و حضور روح‌القدس در وجود انسانی است که زندگی را جاودان می‌کند (مولتمان، ۱۹۹۶: ۷۷-۷۱). سوماً از نظر مادی، مرگ تجزیه و ازهم‌پاشیدگی^۱ زندگی انسان و در نتیجه جداافتادگی او از اجتماع است. در مقابل، رستاخیز، خلق دوباره اجزای زندگی و پیوستن انسان به یک اجتماع جدید است. به واسطه روح‌القدس، انسان در مرگ فقط از شکلی به شکل دیگر تبدیل می‌شود. مرگ «نیستی» نیست. در مرگ، پیوستگی انسان در برابر خداوند باقی می‌ماند، زیرا ارتباط انسان و خداوند بعدی از وجود اوست که قابل حذف نیست. مرگ انتقال از زندگی محدود به زندگی نامحدود (جاودان) است. مولتمان معنای مرگ و رستاخیز را در مرگ و رستاخیز مسیح می‌یابد. مرگ مسیح، دگردیسی فرم بدنی اوست؛ او در رستاخیز از شکلی ضعیف به شکل جلال تبدیل می‌شود. چهارماً، گرچه

1. Disintegration.

2. Roach.

از مرگ و پیش از رستاخیز همگانی وجود داشته باشد. این شکل از زندگی مردگان در فضا-زمان مخصوص آنان جریان دارد و ما قادر به درک آن نیستیم. در زمان رستاخیز، مردگان و زندگان با هم ظهور جلال خداوند را درک می‌کنند تا نیا آموزه سنتی برزخ (به خصوص در الهیات کاتولیک) مستلزم جدا شدن روح از جسم پس از مرگ است، اما مولتمان چنین تفکیکی را یک تفکیک انسان‌محورانه می‌داند، زیرا امیدی برای نجات غیر انسان باقی نمی‌گذارد (تنها روح انسان به قلمرو نجات وارد می‌شود) و در نتیجه، نظریه سنتی برزخ را رد می‌کند. از نظر او، انسان دارای کلتی تجزیه‌ناپذیر است و با همین گشتالت پس از مرگ زندگی می‌کند. ثالثاً در فرجام‌شناسی مولتمان، پراکسیس (عمل) امید، یادآوری و حفظ اجتماع با مردگان است. مسیح تا زمان رستاخیز همگانی، هم خدای مردگان و هم خدای زندگان است. مردگان و زندگان امیدهای مشترکی دارند که بر اساس آن‌ها اجتماع یاران مسیح را شکل می‌دهند. مولتمان یاران مسیح را دو نیم‌دایره روبروی یکدیگر توصیف می‌کند که گرد او اجتماع کرده‌اند و عدالت خداوندی را

خواهد داد. جهان را به عصای دهانش خواهد زد، و شریبان را به نَس لب‌هایش خواهد کشت. کمر بند او عدالت خواهد بود و شال کمرش، امانت (اشعیا، ۱۱: ۵).

۴) مولتمان امید مردگان رنج کشیده را نیز معطوف به فرجام جهان می‌داند. آنان تحت ظلم بوده‌اند، رنج کشیده‌اند، کشته شده‌اند و اینک یادآوری و اندیشیدن به آنان هم در جهان ما سرکوب شده است. به نظر مولتمان، مسأله اصلی الهیات سیاسی آلمان پس از جنگ و آشویتس این است که مردگان هم تا زمانی که داوری عادلانه‌ای بیابند، آرامش نخواهند داشت. او خود را با این سؤال کلاسیک مکتب فرانکفورت همراه می‌داند که آیا پیروزی آدمکش‌ها بر قربانیان بی‌گناه برگشت‌ناپذیر است؟ انسان مدرن از عدالت اجتماعی دم می‌زند و در همان حال، رنج مردگان گذشته را فراموش کرده است (مولتمان، ۱۹۹۶: ۱۰۷). به نظر مولتمان، فرجام‌شناسی مسیحی باید بتواند توضیحی درباره چگونگی امید مردگان هم ارائه دهد (مولتمان، ۱۹۹۶: ۱۰۴-۹۶) مولتمان درباره امید مردگان معتقد است که اولاً بسیاری از انسان‌ها نمی‌توانند در این دنیا شیرینی زندگی را درک کنند. بنابراین، رحمت الهی ایجاب می‌کند شکلی از زندگی پس

۳. ارزیابی

۱-۳. جایگاه فرجام‌شناسی مولتمان در فرجام‌شناسی مسیحی قرن بیستم

همان‌طور که پیشتر گفتیم، الهیات مسیحی قرن بیستم ناگزیر از بازاندیشی در فهم سنتی از آموزه فرجام‌شناسی شد. کارل بارت و رودلف بولتمان^۱ (۱۹۷۶-۱۸۸۴ م.) نخستین الهی‌دانان مسیحی بودند که از دو منظر متفاوت نقش قابل توجهی در این تحول الهیاتی داشتند. از یک‌سو، بارت می‌خواست آموزه‌های مسیحی را در تمامی شئون زیست مادی بازسازی کند. از سوی دیگر، بولتمان می‌خواست مفاهیم الهی را با مقولات فهم انسانی تبیین کند. در نتیجه بولتمان نخستین الهی‌دان بزرگ قرن بیستم بود که فرجام‌شناسی نظام‌مند الهیات مسیحی را صورت‌بندی کرد. با وجود این نکته، مولتمان تصمیم داشت از دو گانه بارت و بولتمان کناره‌گیری کند و فهم سومی از فرجام‌شناسی مسیحی ارائه کند. گرچه، مولتمان در مکتب الهیاتی بارت آموزش دیده بود، این الهیات را محدودکننده یافت و به این نتیجه رسید که الهیات باید بتواند امکان‌های سیاسی

انتظار می‌کشند. یاران مسیح «برادران و خواهران مؤمن، ضعفا، گرسنگان و زندانیان» هستند (مولتمان، ۱۹۹۶: ۱۱۰-۱۰۴). این افراد پیش از فرا رسیدن حاکمیت الهی، حاکمیت مسیح را برپا کرده‌اند که در حقیقت، گذار خلقت به ابدیت است (مولتمان، ۱۹۹۶: ۱۹۵). رابعاً مولتمان سوگواری را یکی از اشکال حفظ اجتماع با مردگان می‌داند. ما در مرگ کسانی که دوستشان داریم، گویی بخشی از خود را هم دفن می‌کنیم. اما سوگواری در خلال سازوکار گفتگوی میان زندگان امکان «بازسازی خود» را ایجاد می‌کند. بنابراین، سوگواری مؤمنانه، ماهیت تراژیک ندارد. ما به جای عزاداری و غم، اعلام اجتماعی جدید با مرده می‌کنیم و در انتقال او به جهان ابدی مشارکت داریم. به‌همین دلیل است که مولتمان باور دارد کسانی که در سوگواری شرکت می‌کنند، شجاعت دوباره زیستن پیدا می‌کنند. به نظر او، شرکت در سوگواری نوعی مبارزه و مخاطره‌ای شخصی و اجتماعی علیه سرکوب آگاهی از مرگ است (مولتمان، ۱۹۹۶: ۱۲۸-۱۱۹).

1. Rudolf Bultmann.

رقیب - فرجام‌شناسی نظام‌مند بولتمان -
اشاره می‌کنیم:

نخستین پرسش این است که روشن کنیم مولتمان و بولتمان چگونه با سه فرجام‌شناسی رقیب پیشین (غایت‌شناسی علمی انسان مدرن، فرجام‌شناسی سنتی و الهیات لیبرال) مواجه شده‌اند؟ مولتمان این دیدگاه بولتمان را تأیید می‌کند که تفکر غایت‌شناختی انسان مدرن «آینده» را متعین کرده است و آن را به بند تاریخ‌گرایی کشیده است. همچنین، وی همانند بولتمان باور دارد که الهیات لیبرال، فرجام‌شناسی را به آموزه‌ای حاشیه‌ای تقلیل داده است؛ اما مولتمان از منظر متفاوتی فرجام‌شناسی سنتی را نقد کرده است. بولتمان مهمترین نقصان فرجام‌شناسی سنتی را مشکل هرمنوتیکی و ناآگاهی آن نسبت به تفاوت جهان‌بینی عهد جدید و دنیای مدرن می‌داند. مولتمان عقیده دارد فرجام‌شناسی‌های سنتی بر مسیح‌شناسی (رنج) استوار نیستند و نجات غیر انسان را فراموش می‌کنند. جدول زیر موضع مولتمان را با مواضع بولتمان مقایسه می‌کند.

مسیحیت را هم شکوفا کند (میکاد، ۱۹۹۹):
۱). بنابراین در میدان فرجام‌شناسی نظام‌مند قرن بیستم، فرجام‌شناسی مولتمان مهمترین بدیل و رقیب فرجام‌شناسی بولتمان بوده است. بولتمان تفسیری اگزیستانسیالیستی از فرجام‌شناسی مسیحی ارائه داد و مولتمان این آموزه را در پیوند با تعهد سیاسی و اجتماعی مسیحی تفسیر کرد. دیدگاه‌های مولتمان و بولتمان دو وجه مشترک دارند که آن‌ها را از آرای فرجام‌شناسانه قرون قبل و حتی اغلب تفاسیر معاصر متمایز می‌کند:

الف) هر دو، فرجام‌شناسی را دوباره به مثابه هسته مرکزی الهیات مسیحی بازشناسایی و نظام‌مند کردند؛ به این معنا که ارتباط آموزه فرجام جهان با شئون مختلف زندگی را تبیین و تفسیر کردند.

ب) این دو دیدگاه را می‌توان «فرجام‌شناسی جدید مسیحی» نامید؛ زیرا مخاطبشان انسان مدرن است. آنان فهمی از مشکلات و نیازهای جهان مدرن داشتند و می‌خواستند بدون آنکه به دام عقل‌ستیزی بیفتند، فرجام‌شناسی مسیحی را در برخورد با مسائل امروز بازسازی کنند.

بنابراین، در این بخش به نوآوری‌های فرجام‌شناسی مولتمان نسبت به دیدگاه

موتمان	بولتمان	معیار
این تفکر در حقیقت برون‌یابی تاریخ مطلوب قدرتمندان است. بر اساس آن تاریخ نمی‌تواند چیزی جز همین تاریخ باشد. هیچ عنصر غیر منظره‌ای در بر نخواهد داشت و وضعاً را از امید محروم نگه می‌دارد.	انسان مدرن، امید خویش را با تکیه بر تفکر علمی و تحلیل حوادث گلشنه به دست می‌آورد که بیش از آنکه امید باشد، آینده را پیش‌بینی می‌کند. این تفکر بر آن است که جهان شایسته‌اش انسان، تنها با منابع، طراحی و عمل انسانی نه با موهبت الهی محقق می‌شود [4, pp 138-144].	رویکرد در مقابل غایت‌شناسی علمی انسان مدرن
این فرجام‌شناسی مبتنی بر مسیح‌شناسی نیست. فرجام‌شناسی باید بر مسیح‌شناسی، یعنی درک حقیقت رنج آلود زندگی در این جهان مبتنی باشد و امید مسیحی را به مثابه عنصری رهای‌بخش در مقلبل فهمی جامع از رنج‌های امروز انسان و طبیعت صورت‌بندی کند.	این فرجام‌شناسی به این واقعیت بی‌توجه است که آموزه فرجام جهان با جهان‌بینی اسطوره‌ای بیان شده است و امروز نباید خود را در بند این اسطوره‌ها گرفتار کنیم (بولتمان، ۱۹۵۸: ۱۱-۱۸).	رویکرد در مقابل فرجام‌شناسی سنتی
تفکیک الهیات لیبرال میان شخص و طبیعت باعث شده است این الهیات نسبت به مرگ طبیعت بی تفاوت بمانند و بیانی انسان‌محورانه از کتاب مقدس ارائه دهد که به فرجام جهان بی‌توجه است.	الهیات لیبرال بیشتر به یک الهیات طبیعی شباهت دارد که خدای فرابود را به خدای درون‌بود تبدیل می‌کند و آموزه فرجام جهان را به توصیه‌های اخلاقی حاشیه‌ای تقلیل می‌دهد (کرتز و اولسن، ۱۹۹۰: ۱۴۹-۱۲۹).	رویکرد در مقابل الهیات لیبرال

جدول زیر دو دیدگاه را درباره محتوای فرجام‌شناسی یعنی مفهوم امید مسیحی، شمولیت امید، و عمل و انتظار برآمده از آن نشان می‌دهد.

پرسش دیگر این است که فرجام‌شناسی مولتمان چه چشم‌انداز تازه‌ای نسبت به امید مسیحی گشوده است؟ این فرجام‌شناسی، برخلاف فرجام‌شناسی فردی بولتمان، دارای یک امید جهان‌شمول و برخوردار از ابعاد اجتماعی است.

پژوهش‌های علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

محتوای امید مسیحی	بوتمان	مولتمان
متعلق امید	فرجام جهان در حال مؤمن رخ می‌دهد. فرجام‌شناسی مسیحی امید به ساختن وجود تازه‌ای به جای وجود قدیم انسان است. این امید کاملاً شخصی و فراتاریخی است و در پرتو ایمان مسیحی و رحمت الهی در زمان حال رخ می‌دهد (بوتمان، ۱۹۵۱: ۳۳۰-۳۲۲).	فرجام‌شناسی مسیحی امید به زندگی ابدی، پیروزی ضعفای تاریخ، خلق جدید زمین و طبیعت و تحقق جلال خداوند است. متعلق این امید در آینده است.
شمولیت امید	امید در انحصار افرادی است که ایمان بیاورند و رحمت الهی را در باند فقط آنان هستند که می‌توانند قلمرو ابدی حضور خداوند را درک کنند (مک‌گراث، ۲۰۱۶: ۵۵۴-۵۵۲).	همه مخلوقات مشمول امید مسیحی (نجات) هستند. مسیح اولین کسی است که نجات یافته است و در طول تاریخ، قفرا و ضغفا و ستم‌دیدگان و مؤمنان هم در حلقه نجات یاران او قرار می‌گیرند. با آمدن خداوند همه انسان‌ها (حتی ستمکاران) نجات پیدا می‌کنند.
پراکسیس (عمل) امید	عمل امید، پذیرش مخاطره و انتظار است. انسان باید در انتظار تحقق فرجام جهان چشم از این جهان ببندد و با ایفای نقش خود در جهان در جستجوی معنویت‌بخشی باشد. این نقش (قانون مسیح) برای هر فرد متمایز از دیگران است و از طریق فیضی که خداوند به او داده است، متعین می‌شود (بوتمان، ۱۹۵۱: ۳۲۹-۳۲۸).	عمل امید، مقاومت و انتظار است. قدرت‌های جهان می‌کوشند نشان دهند تاریخ همین است که می‌بایم. امید مسیحی مؤمنان را دعوت می‌کند که وعده خداوند را فراموش نکنند و در برابر قدرت‌ها مقاومت کنند.
دیالکتیک حال و آینده	آینده از طریق معنویت‌بخشی، با اکنون در ارتباط است. معنویت‌بخشی در زمان حال، یعنی باور کنیم اینجا برای تحقق زندگی اصیل کافی نیست، می‌توانیم در زمان حاضر مشمول لطف خداوند شویم و آنگاه حیات تازه‌ای بیایم (بوتمان، ۱۹۶۸: ۳۴-۳۱).	آینده از طریق لحزب‌بخشی بر تاریخ، اثر می‌گذارد. زمان‌های تاریخ، خود را با پایان تاریخ شیشه‌سازی می‌کند و نیایش‌های مذهبی، نمایشی از این ریتم‌بخشی هستند. آینده مثل چراغی است که از دور نمایان است و جریان تاریخ را هدایت می‌کند.

۲-۳. همه‌جانبه‌بودن فرجام‌شناسی مولتمان

تفسیر می‌کند. این فرجام‌شناسی شامل چهار تفسیر الوهی، کیهان‌شناختی، تاریخی و شخصی از آموزه فرجام جهان است. در تفسیر مولتمان خدای مسیحیت، تنها خدای روح انسان نیست، او خدای جسم انسان، خدای جوامع و تاریخ و خدای سایر مخلوقات هم هست و وعده امیدبخش او یک وعده فراگیر خواهد بود.

فرجام‌شناسی مولتمان چهار بعد مختلف دارد و امید مسیحی را در زمینه این ابعاد تفسیر می‌کند. فرجام‌شناسی مولتمان محدود به تجربه‌ای عرفانی یا باوری آخرالزمانی نیست، بلکه آموزه‌های همه‌جانبه است و امید مسیحی را در بستر گسترده‌ای از همه جنبه‌های فردی، اجتماعی و طبیعی

۳-۳. شمول‌گرایی

فرجام‌شناسی مولتمان از این نظر که امید مشترکی میان ادیان فراهم می‌کند، قابل تحسین است. این دیدگاه، رستگاری در فرجام جهان را محدود به مؤمنان مسیحی نمی‌داند، بلکه مبنایی برای رستگاری همه انسان‌ها صورت‌بندی می‌کند. امید، رهاورد کسی است که به متعلق امید باور داشته باشد، اما همه نجات پیدا می‌کنند. بنابراین، مومنان در ادیان دیگر و حتی آتئیست‌ها نیز مشمول این امید هستند. فراتر از این، فرجام‌شناسی مولتمان، مظلومین تاریخ را - فراتر از باورهایشان - مشمول امید مسیحی و عضوی از جمع یاران مسیح می‌داند.

۳-۴. انتقادات بر فرجام‌شناسی مولتمان

فرجام‌شناسی مولتمان به‌رغم امتیازهای فوق، دارای برخی اشکال‌های اساسی است که به آن‌ها اشاره می‌کنیم.

۳-۱-۴. تردید در ایجاد امید روان‌شناختی

فرجام‌شناسی مولتمان خبر از نجات و رستگاری همگانی و غیرمنتظره عالم در آینده می‌دهد، اما یکی از مهمترین چالش‌های پیش روی این فرجام‌شناسی این است که وعده آن تا چه حد امیدبخش است؟ به عبارت دیگر، آیا آگاهی بخشی

فرجام‌شناسی مولتمان درباره فرجام جهان می‌تواند منجر به امید مؤمنان مسیحی در جریان زندگی روزمره و در میان تجربیات رنج‌آلود مظلومین شود؟

به نظر مولتمان، شناخت خدا در این عالم ممکن نیست، زیرا او در آینده است و هنوز نیامده است. بنابراین، امید الهیاتی مولتمان نمی‌تواند موجب شکل‌گیری امید معرفت‌شناسانه شود و از این نظر، فرجام‌شناسی مولتمان هرگونه سازوکار معرفت‌بخش و یقینی برای تحقق فرجام جهان را ممتنع می‌کند. اگرچه مولتمان فرجام‌شناسی سکولار مارکس و هگل را محافظه‌کار می‌داند، اما آیا در عوض، این محافظه‌کاری موجب شکل‌گیری یک فرجام‌شناسی معرفت‌بخش نزد آنان نمی‌شود؟

مولتمان باور دارد ایمان به فرجام جهان اگرچه برآمده از امید کنونی معرفت‌شناسانه نیست، می‌تواند منجر به امید روان‌شناختی شود. این مدعای مولتمان نمی‌تواند به این واقعیت ملموس بی‌توجه باشد که محقق نشدن فرجام جهان با وجود همه شرور اخلاقی و طبیعی عالم، امکان روان‌شناختی امید را مخدوش کرده است، زیرا شک انسانی که خود را در برابر

عالم تمایزی میان خدا و غیرخدا برقرار کرد. جهانی که در روح‌القدس تجربه می‌شود، معنوی است و به‌سویی می‌رود، زیرا روح‌القدس پیوسته در کار این جهان است. اگر عالم با همهٔ شرور آن در خداست، اگر نمی‌توان مرز مشخصی میان خدا و غیرخدا ترسیم کرد، چگونه می‌توانیم به «خدایی که می‌آید» امید داشته باشیم؟

۳-۴-۳. تردید در توفیق تخیل الهیاتی مولتمان

اگرچه، یکی از مهم‌ترین نقاط قوت فرجام‌شناسی مولتمان تحلیل انتقادی او دربارهٔ دلایل ناامیدی نسبت به تاریخ این جهان است زیرا به نظر او، فرجام‌شناسی سکولار انسان مدرن پیامدی جز اعتیاد جهان اول به پیشرفت، استثمار جهان سوم و تخریب محیط زیست نداشته است. مولتمان به‌درستی استدلال می‌کند چون عقلانیت ما بر اساس مقولات محدودی از زمان و مکان شکل گرفته است، راهی برای رهایی عقلانی از چشم‌انداز مایوس‌کنندهٔ این جهان نداریم. در نتیجه، او می‌کوشد مقولهٔ امید را جایگزین عقلانیت کند و این رویکرد تنها با مراجعه به تخیل بجای عقلانیت نظری ممکن شده است. مولتمان علاقه‌ای به روش الهیاتی ندارد و در عوض به تخیل الهیاتی پناه برده

تهدید بیماری، جنگ، استبداد و فقر فزاینده تنها یافته است، یک شک معقول است.

۲-۴-۳. سازگاری بین روح‌القدس‌شناسی مولتمان و امید مسیحی

مولتمان با تکیه بر آموزهٔ تثلیث، خدای درون‌بود و فرابود را در قلمرو الهیات خود جمع می‌کند. البته، این ناهمگونی در آغاز امر به تناقض نمی‌انجامد، زیرا مولتمان دو ساحت متمایز برای این دو جنبهٔ الوهی تصویر کرده است؛ اما بسط فلسفی این الهیات موجب بروز چالشی در فرجام‌شناسی مولتمان شده است. کشاکش خدای فرابود و خدای درون‌بود در فرجام‌شناسی مولتمان، او را به دیدگاهی می‌رساند که چندان با ماهیت غیرمنتظرهٔ (novum) آمدن خداوند پدر در آینده (adventus) سازگار نیست. خدایی که ما در این جهان تجربه می‌کنیم، روح‌القدس است که از این جهان مادی منفصل نیست. مولتمان عقیده دارد اگر درست بیندیشیم، روح‌القدس همان گشتالت وجود انسانی ماست، خدایی است که با ایمان به او و تجربهٔ حلول او در جهان یقین پیدا می‌کنیم و پس از مرگ زنده خواهیم شد. به‌سختی می‌توان روح‌القدس‌شناسی مولتمان را از یک الهیات حلول‌گرایانه متمایز کرد؛ گویی هر چه در عالم هست، رنگ و بوی الوهی دارد و نمی‌توان در این

است. اما روشن نیست که تخیل الهیاتی مولتمان تا چه اندازه در برانگیختن امید موفق بوده است؟

۳-۴-۴. ابهام در سازوکار درهم‌کنش زمان خطی و زمان ابدی

برخلاف فرجام‌شناسی اگزیستانسیالی بولتمان، مولتمان توانسته است تصویر منسجمی از نسبت میان زمان خطی و زمان ابدی برقرار کند؛ زیرا به باور وی، فرجام جهان پلیمان زمان خطی این جهان است، اما پایان زمان (به معنای عام) نیست بلکه فرجام جهان نقطه آغاز نوع جدید زمان است و این نظریه، مستلزم نگاه گردشی به زمان است. بنابراین، فرجام جهان در آینده واقع خواهد شد، اما در عین حال، حال آینده هم خواهد بود؛ یعنی تمام زمان‌های ما در فرجام جهان حاضر هستند و زمان ابدی، محیط بر تمام زمان‌های ماست. از این طریق است که حال، با ابدیت اتصال پیدا می‌کند. اگرچه، نمی‌توان بر ابهام کیفیت زمان ابدی در الهیات مولتمان خرده گرفت، زیرا او استدلال کرده است ذهن ما گنجایش تفکر با مقولات نامحدود زمان و مکان را ندارد. اما به نظر می‌رسد سازوکار درهم‌کنش زمان خطی و زمان ابدی (به خصوص تقدم هستی‌شناختی زمان ابدی) در فرجام‌شناسی مولتمان چندان گویا نیست، زیرا نتوانسته است تحول زمان خطی را بر اساس فهم کنونی از این زمان توضیح دهد و برخلاف ادعایش نقاط تماس چندانی با فهم علمی زمان

ایجاد نکرده است.

۵-۴-۳. خلأ میان امید فرجام‌شناختی و چگونگی تأثیر این امید در رفتار مؤمنان

به باور مولتمان، همان‌طور که آگاهی از تحقق جلال خداوند در فرجام جهان، موجب شادی و معنابخشی زندگی در این زندگی می‌شود، آگاهی از حاکمیت خداوند در فرجام جهان، موجب مقاومت مظلومین در این جهان می‌شود و آگاهی از خلق مجدد طبیعت، موجب حفظ محیط زیست می‌شود. اما چگونگی وقوع آن‌ها روشن نیست. مولتمان به درستی استدلال می‌کند، کسی که رنج می‌کشد، در حقیقت، به دنبال راهی برای رهایی است، نه یک تودیسۀ فلسفی، اما آیا وعده فرجام‌شناسی او چیزی بیشتر از یک تودیسۀ فلسفی به دست می‌دهد یا راه رهایی را نشان می‌دهد؟ او عقیده دارد اثر گذاری وعده امید در جهان از طریق لحن بخشی به تاریخ انجام می‌شود، اما توضیحی بیش از این در نوشته او نمی‌یابیم. به نظر می‌رسد خلأی میان امید فرجام‌شناختی مولتمان و چگونگی تأثیر این امید در رفتار مومنان وجود دارد.

نتیجه‌گیری

در مقام نتیجه‌گیری می‌توان گفت فرجام‌شناسی مولتمان پاسخ الهیات مسیحی (امید) را در نسبت با رنج‌های معاصر انسان صورت‌بندی می‌کند. جدول زیر مضامین اصلی فرجام‌شناسی وی را

نشان می‌دهد.

پراکسیس امید	منطق امید	فرجام‌شناسی (فهم نظم موعود)
Chara (شادمانی) در برابر Charis (فیض)	لحن‌بخشی به تاریخ (تفوق آینده)	فرجام‌شناسی الوهی: آمدن خداوند
مقاومت در برابر نگاه ساختاری علیه طبیعت (الهیات زیست‌محیطی)	پیوستگی مادی جهان جدید و قدیم	فرجام‌شناسی کیهانی: خلقت دوباره عالم
مقاومت در برابر ظالمین	تقدیرزدایی از تاریخ	فرجام‌شناسی سیاسی: پایان سلطهٔ قدرتمندان
سوگواری	درهم‌تیدگی مرگ و زندگی از طریق تجربهٔ روح‌القدس	فرجام‌شناسی شخصی: امید به زندگی ابدی

بنابراین، می‌توان گفت فرجام‌شناسی مولتمان علاوه بر نقد فرجام‌شناسی سنتی، نوآوری‌هایی در الهیات مسیحی قرن بیستم مانند نگاهی جامع و فراگیر به متعلق امید، خوانشی اجتماعی از پراکسیس امید و جایگاه مفهوم آینده در امید تاریخی ارائه کرده است.

ملاحظات اخلاقی:

حامی مالی: این پژوهش هیچ کمک مالی از سازمان‌های تأمین مالی دریافت نکرده است.

تعارض منافع: طبق اظهار نویسندگان، این مقاله تعارض منافع ندارد.

برگرفته از پایان نامه / رساله: این مقاله برگرفته از پایان نامه سامان مهدور دانشجوی کارشناسی ارشد فلسفه دین با عنوان

"مقایسه و ارزیابی دیدگاه‌های فرجام‌شناختی یورگن مولتمان و رودلف بوتلمان" با راهنمایی دکتر محمدرضا بیات و مشاوره دکتر بهزاد حمیدیه است. عدم درج نام استاد مشاور با موافقت ایشان بوده است.

urgen-moltmann. Accessed: 2020-06-03.

- Jo, Y. S. (2002). *An Evaluation of Jürgen Moltmann's View of Eschatological Time*. Ph.D. Diss., the Southern Baptist Theological Seminary.
- Kramer, E. J. D. (2016). *Biblische Hoffnungsbilder Und Ihre Ethischen Auswirkungen in Der Eschatologie des Späten Jürgen Moltmann [Biblical Images of Hope and Their Ethical Implications in Jürgen Moltmann's Later Theology]*. Marburg: Evangelische Hochschule TABOR.
- Lee, B. (2015). *Celebrating God's Cosmic Perichoresis: The Eschatological Panentheism of Jürgen Moltmann As A Resource for an Ecological Christian Worship*. Pickwick Publications, an Imprint of Wipf and Stock Publishers (April 30, 2015).
- McGrath, Alister (2016). *The Christian Theology Reader*. 5th Edition. Wiley-Blackwell.
- Michaud, Derek (1999). *Jürgen Moltmann*, Boston Collaborative Encyclopedia of Western Theology, Available At: [Http://People.Bu.Edu/Wwildman/Bce/Moltmann.Htm](http://People.Bu.Edu/Wwildman/Bce/Moltmann.Htm), Accessed: 2020-06-03.

منابع

- گرنز، استنلی جی. اولسن، راجر ای. (۱۳۹۰). الهیات مسیحی در قرن بیستم: خدا و جهان در عصرگذار. مترجمین: روبرت آسریان و میشل آقامالیان، تهران: نشر ماهی.
- Beck, T. (2007). *The Holy Spirit and the Renewal of All Things: Pneumatology in Paul and Jürgen Moltmann*. Cambridge: James Clarke & Co.
- Bultmann, R. (1951). *Theology of the New Testament*. Translated by: Kendrick Grobel. New York: Charles Scribner's Sons.
- Bultmann, R. (1957). *The presence of eternity: history and eschatology (Gifford lectures)*. New York: Harper.
- Bultmann, R. (1958). *Jesus Christ and Mythology*. New York: Charles Scribner's Sons.
- Chung, Sung Wook (2012). *Jürgen Moltmann and Evangelical Theology: A Critical Engagement*. Pickwick Publications.
- Guttesen, P. (2011). *Leaning into the Future: The Kingdom of God in the Theology of Jürgen Moltmann and the Book of Revelation*. James Clarke & Co.
- Jenkins, Simon (2012). "In-Depth Interview with Jürgen Moltmann" | High Profiles - Available At: <https://highprofiles.info/interview/j>

- Moltmann, Jürgen (1996). *The Coming of God: Christian Eschatology*. Translated by Margaret Kohl. Minneapolis, MN: Fortress Press.
- Moltmann, Jürgen (1999). *God for a Secular Society: The Public Relevance of Theology*. Translated by Margaret Kohl. London: SCM Press.
- Tang, S. (1995). *God's History in the Theology of Jürgen Moltmann*. Ph.D. Diss., the University of St Andrews.
- Moltmann, Jürgen (1990). *The Way of Jesus Christ: Christology in Messianic Dimensions*. Translated by Margaret Kohl. London: SCM Press.
- Moltmann, Jürgen (1993). *The Trinity and the Kingdom: The Doctrine of God*. Translated by Margaret Kohl. Minneapolis, MN: Fortress Press.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی